OLLE FERM

Tegnér om skrattet och dess orsaker

I ett postscriptum till sin dissertation *De caussis ridendi* (”Om skrattets orsaker”) skriver Tegnér att en djup sorg drabbat honom.[1] En högt älskad bror, hans läromästare och vän, har i blomman av sin ålder plötsligt och obarmhärtigt ryckts bort.[2] I denna situation vore det mer passande, säger han vidare, att inte skriva om skrattet utan om gråten, men tiden har varit knapp, alltför knapp för byte av ämne. Då något ändå måste offentliggöras lägger han fram sitt scriptum, trots att han inte hunnit avsluta det, än mindre se över det han redan skrivit. Han tar självklart ansvar för de brister som föreligger och sätter sitt hopp till tidens gång och den glömska som omsluter obetydliga verk och deras författare, varpå han tillägger: ”Glömskan ska i detta avseende som i andra inte vara ovälkommen.”[3] Detta var, kan vi konstatera, en from förhoppning.

Tegnérs *captatio benevolentiae* är inte bara en i sammanhanget förväntad retorisk gest. Dissertationen har sina brister, det är uppenbart, och Tegnér omtalar dem också,

1 Hänvisningar sker till texten i den 1875 utgivna *Latinska skrifter* (s. 12–19), där den rubriceras *De caussis ridendi*, som motsvaras av Tegnér 1802a. Översättningar till svenska finns: Elg 1983 och en av Eva Odelman (ännu otryckt).

2 Lars Gustaf, fil.mag. och teol.lic. i Lund, dog den 8 maj 1802 i en ålder av 30 år. Meddelandet om hans död nådde Tegnér omkring den 17 maj. Den 20 maj lämnade han sin dissertation till tryckning, så att den skulle föreligga i tid. Under tiden skrev han ”Elegi öfver en broder”, färdigställd den 30 maj och som – Tegnér ovetande – trycktes den 9 juni i staden Lunds tidning *Nytt och Gammalt* genom professor Anders Lidbecks försorg; denne var preses vid Tegnérs disputation den 12 juni. Wrangel 1932, I, s. 121–122.

3 *Mihi vero*, *in his ut in ceteris*, *oblivio haud ingrata erit*. Tegnér 1875, s. 19.

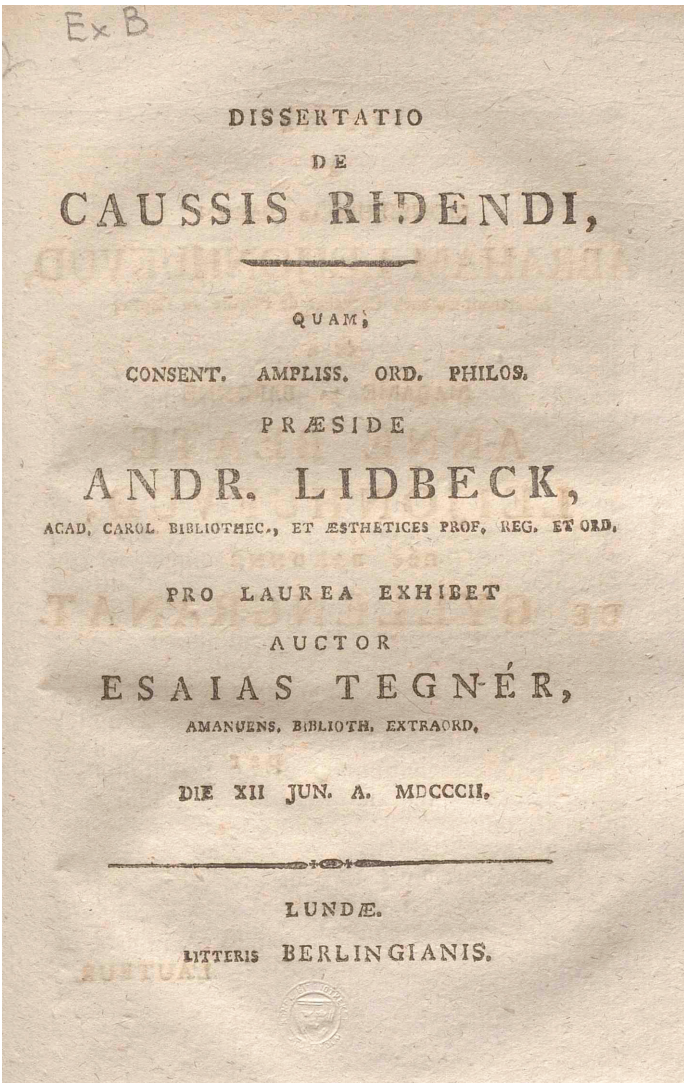
Ex B

DISSERTATIO

DE

CAUSSIS RIDENDI,

QUAM,

CONSENT. AMPLISS. ORD. PHILOS.

PRÆSIDE

ANDR. LIDBECK,

ACAD. CAROL. BIBLIOTHEC., ET ÆSTHETICES PROF. REG. ET ORD.

PRO LAUREA EXHIBET

AUCTOR

ESAIAS TEGNÉR,

AMANUENS. BIBLIOTH. EXTRAORD.

DIE XII JUN. A. MDCCCII.

LUNDÆ.

LITTERIS BERLINGIANIS.

Titelbladet till Tegnérs dissertation för magistergraden 1802, Om skrattets orsaker. *Den är framlagd "med tillstånd av den frejdade filosofiska fakulteten" (*consentiente amplissimo ordine philosophico*). Preses för disputationsakten var professorn i estetik Anders Lidbeck. Tegnér "lägger fram" (*exhibet*) dissertationen och står också som* auctor, *det vill säga författare, inte respondent. Det anges även att han är extra ordinarie amanuens vid biblioteket, den första försörjning han fick vid universitetet. Dissertationen omfattar femton sidor och saknar indelning i kapitel, paragrafer eller teser. Fotnoter ges men ingen bibliografisk förteckning. (Kungliga biblioteket.)*

låt vara i allmänna ordalag, vilket, givet omständigheterna, är förståeligt.[4] I sitt ofullbordade skick är dissertationen tämligen kort. Men de frågor han ställer och de resonemang han för är principiellt orienterade och därför värda att lyfta fram som ett vittnesbörd om tiden, miljön och Tegnérs intellektuella profil.

*

Tegnér inleder med att försvara sitt ämnesval och diskuterar sedan vad som utlöser skratt och vilka effekterna och nyttan kan vara. Min genomgång av dessa moment bygger på en empatisk läsning. Det är Tegnérs budskap som förmedlas och det sker på hans bästa villkor. Det betyder att upprepningar tagits bort, att det som sakligt sett hör ihop förts samman när det av något skäl hamnat åtskils, och att rubriker liksom kommentarer är införda där jag funnit skäl att infoga sådana.[5] Min disposition följer trots det huvudlinjerna i Tegnérs utläggning, om än avvikande i enskildheter. Efter denna genomlysning försöker jag avslutningsvis ringa in Tegnérs intellektuella hemvist. Det är, om man så vill, fråga om att identifiera författaren i verket, det vill säga ”the implied author” för att tala med Wayne C. Booth.[6] Det ska visa sig att han känns igen, åtminstone delvis, från andra texter av hans hand från samma tid.

FÖRSVAR AV ÄMNESVAL

Mitt ämne kan, noterar Tegnér inledningsvis, tyckas lättviktigt och obetydligt, men det som är ett vanligt inslag i det mänskliga umgänget och som alla dessutom känner till bör uppfattas som angeläget att närmare undersöka.[7]

Denna plaidoyer är alltjämt gångbar. Peter Berger, den kände sociologen, hävdar i sin monografi *Redeeming laughter* (1997) att skrattets skiftande funktioner bör undersökas med tanke på att skrattet är ”allestädes närvarande” (*ubiquitous*). Det ger sig ständigt och i varierande former till känna i vårt vardagsliv, samtidigt som det finns överallt; som företeelse är skrattet universellt.[8] Undertiteln på Bergers studie är *The comic dimension of human experience*. Också Tegnérs studieobjekt är i många fall det

4 Han hade helst gjort det skrivna ”elegantare eller åtminstone mindre konstlöst” (*politiora aut certe incomta minus*). Nu är den, enligt hans egen utsago, ”ofullgången” (*imperfecta*), ”ett hastverk” (*festinata*).

5 Min utgångspunkt är i bästa fall i enlighet med vad Popper (1966, vol. II, s. 225) anför som förebildligt: utbytet som ett ömsesidigt åtagande.

6 Booth 1983, s. 211–221.

7 Tegnér 1875, s. 12.

8 Berger 1997, s. xiii–xvii.

av upplevd komik utlösta skrattet, men det ord han använder om ”det som lockar till skratt” är *ridiculus*, härlett ur verbet *ridere*, ”skratta”.[9] Sambandet orsak–verkan är i latinet således etymologiskt givet. I Tegnérs text förekommer ordet ”komedi”, *comedia*, men inte ordet *comicus*, vilket förklaras av att det i klassiskt latin inte betyder ”komisk” i vår mening utan ”det som hör ihop med komedin”.

Skrattet står för glädje, munterhet, noterar Tegnér. Motpolen är sorg och tårar. Dessa två sinnestillstånd har begåvats med var sin teaterform, komedien respektive tragedien. Ingendera är monosyntetiskt sammansatt. Som livet självt består de också av inslag som varken har med skratt eller gråt att göra. Exemplet kan uppfattas som en precisering av ett citat Tegnér redan anfört och som ska visa att skrattet är lika vanligt som plikten, om man håller sig till vad Cicero säger om plikten: ”nästan inget område av livet brukar vara utan den” (*nullam fere vitae partem* […] *illo vacare solere*). Således är skrattet på intet vis allenarådande i något sammanhang, om än dominerande i vissa.[10] Slutsatsen tycks vara denna: Var sak har, som det heter i Predikaren 3:14, sin tid. Tegnér anförtror nu läsaren begreppet ”vishet” och dess samband med det just sagda.[11]

I allt väsentligt består ”vishet” (*sapientia*) i att i en given situation veta vad som är hedervärt, rätt och passande och vad som är skamligt, falskt och stolligt och att därvid hålla sig till det förra.[12] Det betyder i sin tur att den som skrattar rätt också förstår rätt. Därför skrattar även seriösa och visa män när de finner det vara lämpligt. Skratt är således inte förbehållet de stolliga eller obildade.[13]

Vad Tegnér säger är att rätt handling följer av rätt vetande. Just det är ett tecken på vishet. Påståendet är till sitt ursprung sokratiskt och återges ofta kondenserat till en sentens: ”vet man det rätta, gör man det rätta”.[14] Med andra ord, dygd och vetande hör

9 *Latinsk-svensk ordbok* (Ahlberg, Lundqvist & Sörbom 1966) anger dels de negativa betydelserna ”löjlig”, ”löjeväckande”, dels de positiva ”skrattretande”, ”rolig”, ”kvick”, ”komisk”. Men enligt min förståelse har ”skrattretande” numera en negativ konnotation (”reta”, ”irritera”), medan betydelsen ”lockar till skratt”, inte upptagen i *Latinsk-svensk ordbok*, är mera neutral.

10 Texten i *De officiis* I:2,4 avviker något: *Nulla enim vitae pars* […] *vacare officio potest*. Marcus Tullius Cicero, romersk politiker, talare och författare.

11 Tegnér 1875, s. 12–13.

12 En som inte förstod detta var, påpekar Tegnér, Demokritos (400-talet f.Kr.), atomteorins fader, som skrattade oberoende av situation och omständigheter, vilket enligt Tegnér var synnerligen olämpligt. Seneca d.y. (död 65 e.Kr) skriver i *De ira* (2, 10, 5) att Demokritos alltid skrattade i offentliga sammanhang, därför att människors bekymmer tycktes honom futtiga. Jfr Beard 2014, s. 92–94.

13 Tegnér 1875, s. 13.

14 Citatet återfinns i Aspelin 1958, s. 80. Jfr Gomperz 1904, s. 99: ”die Gerechtichkeit zu kennen und gerecht zu sein” var för Sokrates samma sak.

ihop, medan odygd kommer av okunskap. Sokrates hävdar också att dygden under förnuftets primat kan läras ut och att den, till yttermera visso, gör människan lycklig.[15]

I Tegnérs läsning ingick, som framgått, Ciceros *De officiis*. Inget är, heter det där, mer eftersträvansvärt än visdom, ty i kraft av ett verkande förnuft erbjuder visdomen insikter om det mänskliga livets rätta ordning. Visdomen gör det möjligt att ”skilja på gott och ont” (*in dilectu bonorum et malorum*). Därför kan den även befordra ”ett gott och lyckligt liv” (*ad bene beateque vivendum*).[16] I det livet har – det är Tegnérs tes – också skrattet sin givna plats, något han föresatt sig att visa.[17]

Utan att nämna det vänder sig Tegnér mot en urgammal kristen tradition – den sträcker sig tillbaka till senantiken – där man uppfattat skrattet som ett tecken på lättsinne och även stämplat det som en svårartad synd.[18] Den kristna, fördömande attityden har levt kvar in i vår tid. En kyrkoherde berättade för mig att han vid ett tillfälle – det var på 1960-talet – berättat en som han själv tyckte rolig historia och därför hade skrattat gott när han kom till poängen. En äldre dam hade efteråt sagt till honom: ”Du skrattar dig ända ned i helvetet.” Såvitt jag förstår – han var en bildad man – hoppades han, trots allt, på en mer humant inrättad slutstation.

SKRATTET – EN NATURLIG IMPULS OCH KRAFT

Tegnér har inledningsvis skilt på det visa skrattet och det icke visa skrattet. Till det senare hör det han kallar det vanliga, det för alla gemensamma skrattet, eftersom det, enligt Tegnér, inget har med vishetens föreskrifter att göra. Detta skratt är nämligen

15 Aktuell dialog av Platon är närmast *Protagoras* 252 b–c. Se kommentar i Taylor 1976, s. 171–173. Den vise skulle 1803 få sin apoteos i Tegnérs dikt med samma namn. Santesson (1913, s. 53–56) finner här en direkt anknytning till Kants *Kritik der praktischen Vernunft*.

16 *De officiis* II, 2, 5–6, III, 17, 71. I det senare stycket finns i det närmaste ett citat från Platons *Protagoras* 352 c. Jfr Tusc V, I. Notabelt är att Cicero inte var känd för att i vishetens tecken provocera folk att skratta. Hans användning av olika slags skämt var, enligt Quintilianus, bortom sans och måtta och Plutarchos anför i sin bok *Parallella liv* Cicero som bjärt kontrast till den helt igenom seriöse Demosthenes. Det dåliga ryktet var framför allt förknippat med en samling (tre volymer, sedermera förlorad) av Ciceros skämt, som Tiro, Ciceros sekreterare, hade sammanställt. Se Beard 2014, s. 99–127. DKP 5, Tiro I, sp. 862.

17 Frågan vad vishet är, är på intet vis överspelad i modern filosofi. ”Visdom är”, hävdar Robert Nozik (1989, s. 267), ”att förstå vad som är viktigt, vilket i sin tur informerar en (vis) människas tänkande och handlande.” Den är, noterar han, därmed ”praktiskt orienterad”, och tillägger: ”Visdom är vad du behöver förstå för att leva väl och kunna hantera väsentliga problem och undvika de besvärligheter livet är fullt av.” Visdom är också för Nozik något man kan förvärva, om än successivt.

18 Ferm 2008, s. 29–35.

sprunget ”ur ett slags naturlig kraft och impuls” (*quasi vi et impetu quodam naturali*), som hör ihop med ”en för alla människor likartad natur” (*in simili omnium natura*). Trots denna naturgivna likhet människor emellan varierar skrattämnena stort i tid och rum. Men givet åsikten om en för alla människor gemensam natur bör det förstås, mitt i denna variation, även finnas något slags konstant, en specifik stimulus som kan knytas till impulsen att skratta.[19]

Hypotesen får Tegnér att uppsöka ett antikt skrattmotiv, tidigast belagt hos romaren Terentius. I en av dennes komedier träder en slav fram och lovar att själv utföra lysande och modiga dåd, trots att han i sitt sätt att tala och uppträda framstår som både feg och ängslig. Konstellationen, storvulet orerande kontra fattig förmåga, utlöser skratt. Om det kan således en lång tradition vittna.[20] I detta exempel identifierar Tegnér en konstant, som leder till en slutsats. Det man skrattar åt är ”avvikelser från det som är brukligt och normalt” (*a consuetis et solitis abhorrent*). Därför kan skrattämnena variera i det oändliga, eftersom det som är ”brukligt och normalt” skiftar i tid och rum.[21] Det må tilläggas att ”avvikelserna” i sin tur skiftar ännu mer. En enda instans av normalitet kan ju ha flera avvikelser. En precisering följer hur som helst hos Tegnér.

För den som skrattar tycks det löjeväckande bestå i att uppfatta ”något oväntat och smått absurt” (*inexspectatum quoddam et subabsurdum*), som inte passar eller är lämpligt för tillfället i fråga.[22] Det löjeväckande är med andra ord inte löjeväckande i sig utan är det relativt något annat. Relationen består i ”en brist på överensstämmelse” (*discrepantia*), som innebär att ”inbördes motstridiga element” (*invicem repugnantia*)

19 Tegnér 1875, s. 13.

20 Sannolikt avses Terentius (d. 159 f.Kr.) komedi *Eunuchus* med den skrytsamma slaven Thraso, en stående typ i den romerska komedien. Jfr *Miles gloriosus* och andra pjäser av Plautus ca 205–184 f.Kr. ”Den feghjärtade *miles gloriosus*” åberopar Tegnér kort i brev till diktarbrodern F. M. Franzen 1825. Brev III, nr 197, s. 333. Terentius kallades ibland den romerske Menander, därför att han ansågs vara moralisk och kultiverad. I England blev han av detta skäl mycket gouterad under 1700-talet, då den välvilliga humorn uppskattades mer än den raljerande, nedlåtande satiren. Se Tave 1960, s. 37–38.

21 Tegnér 1875, s. 13–14.

22 Här och några rader ned framträder en påverkan i ordval från Ciceros *De oratore* II, 280, 289: Skratt utlöses av en ”störande brist på överensstämmelse” (*discrepantia*) och ”av förväntningar som kommit på skam” (*expectationibus … decipiendis*). Samma effekt uppnår man ”genom att härma en ovanligt usel person” (*similitudine turpioris*), ”genom att säga tokigheter” (*subabsurda dicendo*) och ”genom att kritisera det dåraktiga” (*stulta reprehendendo*). I Tegnérs text återfinns *discrepantia*, *inexspectatum* och *subabsurdum* samt *turpe* och *stulte* (de senare ett flertal gånger). I *De oratore* II, 274 använder Cicero också ordet *subabsurda* i förening med ordet *ridicula* (”det komiska”, ”det löjeväckande”). Jfr OLD, *ridiculus*.

ställs emot varandra, vilket uppfattas som absurt, orimligt, förvänt och stolligt och därför lockar till skratt.[23]

Ett annat ord för ”bristande överensstämmelse” är ”inkongruens” (eng. *incongruity*, fr. *incongruité*) som, framför allt i England, under den andra hälften av 1700-talet blev den vanliga termen för det som lockar till skratt. Stuart Tave, som med elegans och lärdom utrett detta tema hos engelska författare och filosofer, påpekar att med ordet ”incongruity” följer mer eller mindre medvetet en komparativ aspekt. Därmed avser han just relationen eller – om man så vill – spänningen mellan det inkongruenta och det kongruenta, där det förra aktualiserar det senare.[24] Tegnér artikulerar kongenialt denna aspekt, när han hävdar att ”inbördes motstridiga element” (*invicem repugnantia*) definierar den ”diskrepans” (*discrepantia*) som utlöser skratt, låt vara att han inte använder just ordet ”inkongruens” som med tiden skulle bli *le mot propre*.

Han konstaterar sedan att i allt väsentligt hör det som lockar till skratt hemma i en särskild sfär, en provins (*regio*), där det orimliga, förvända och stolliga råder. Därför kan det inte engagera någons sinne på djupet, ty förnuftet avvisar detta som just strunt.[25] Sannolikt har läsningen av Kant lett till denna märkliga slutsats. Till den blir det skäl att återkomma.

Givet sammanhanget blir den strategiska frågan i stället: Gäller detta även det visa skrattet? Har också det sitt ursprung i det stolligas provins?

*

Tegnér har inget svar i beredskap. Men det finns en lösning. Av dissertationstexten i dess helhet framgår att Tegnér utgår ifrån att även visa skratt utlöses av inkongruenser, vilket kan tyckas motsäga det han nyss hävdat: att det vanliga skrattet inget har med vishetens föreskrifter att göra. Vad han menar är nog detta: En vis utnyttjar bara diskrepanser som tjänar det rättas sak. Därmed skulle också det sålunda utlösta skrattet bli ett vist skratt, förutsatt att skrattaren insett sammanhanget och innebörden.

---

23 Tegnér 1875, s. 14. Tegnér använder inte ordet ”uppfattar” utan talar om något som ”tycks”, ”synes” (*videtur*) lustigt för någon och som sätter tankeförmågan (*animus*) på prov. Francis Hutcheson (1725, s. 90–98, 1971, s. 114–122; se not 26 för närmare information om källan) skriver i stället att skrattet har sitt ursprung *from some perception in the mind of someting ludicrous*.

24 Tave 1960, s. 84–85.

25 Tegnér 1875, s. 14–15. Animus är det ord han nyttjar själv för ’sinne’, ’förnimmelseförmåga’, ’tankeförmåga’, ’förstånd’; det senare är att föredra med tanke på inspirationen från Kant. Tegnér hävdar också att vissa konstellationer är särskilt vanliga: högt ställs gärna mot lågt (varianterna är många) och tal, beteende motsägs ofta av utförda handlingar (som i exemplet från Terentius).

En insikt lyckas Tegnér trots allt inte artikulera, den nämligen att det till synes oförenliga hör ihop i kraft av en föreställning, en idé, som ligger bortom den givna kontrasten och som ger sig till känna när man sporrad av förståndet frågar efter poängen, vitsen med den givna kontrasteringen. Insikten fanns artikulerad 1725 i *Hibernicus's Letters*, en tidskrift tryckt och utgiven i Dublin. Där hade filosofen Francis Hutcheson påpekat att det ”löjeväckande” (*ludicrous*) består av en sammanställning av ”bilder” (*images*), som idémässigt, begreppsligt, är motsatta, *contrary*, varandra och som tillsammans bildar en *contrast*, en *opposition* och liknande, men som hålls samman av en huvudidé (*principal idea*).[26]

Insikten om denna idé – det må tilläggas – är begreppslig och ger sig till känna på en abstraktionsnivå ovanför den där kontrasteringen sker. Och denna övergripande, sammanbindande idé behöver inte vare sig ämnesmässigt eller tematiskt ha något att göra med de kontrasterande element som står för inkongruensen.

I praktiken måste Tegnér förstås ha upplevt denna vidare syftning. Men att uppleva något är som bekant något annat än att begreppsligt ringa in företeelsen. Å andra sidan, hade Tegnér läst igenom hela *De oratore* hade han funnit många exempel att fundera över. Cicero är generös med empiri i sin strävan att systematisera den praktik han hade erfarenhet av. Ett av hans fall, även uppskattat i antiken, handlar om hur den bildade Crassus häcklar den obildade Memmius, en politisk antagonist. Vid ett offentligt möte konstaterar Crassus att Memmius inbillar sig vara så stor att han måste böja på huvudet, när han via Fabius triumfbåge tar sig till Forum. Triumfbågen var den största i Rom vid denna tid (ca 110 f.Kr.). Men det är inte Memmius kroppshydda som Crassus egentligen häcklar utan hans självbild, hans ego. Den är så grandios att den inte utan vidare kan passera genom Roms största triumfbåge.[27]

---

26 Hutcheson 1725, s. 90–92. Hans artiklar utgavs vid mitten av 1700-talet i bokform, nu tillgängliga i faksimil genom Hutcheson 1971. Tidskriften är flerfaldigt tillgänglig online. Hans utläggning om skrattet kom också i boktryck under hans namn vid mitten av 1700-talet (i faksimil 1971). Begreppet ”lek” är också aktuellt för Hutcheson, som i detta sammanhang talar om ”a playing on words” (s. 98) och man frestas tillägga ”and meanings”, eftersom humor och skämtan kan utföras både i musik och konst. Hutcheson anses också vara inkongruensteorins artikulator. Inget vittnar hur som helst om att Tegnér känt till denna sida av Hutchesons tänkande. Tegnérs lärare i filosofi, Lars Peter Munthe, hade i sin kamp mot Wolff beväpnat sig med argument från Hutcheson; denne var med andra ord känd i Lund. Engelska filosofer av moral sense-skolan var diskuterade i Sverige under 1700-talet, klarlagt av Segerstedt 1937. Och engelska författare lästes. Tegnér hänvisar t.ex. till Alexander Pope och Lord Kame. Jfr Santesson 1913, s. 6, 29, 52 et passim.

27 *De oratore* II, 267; Beard 2014, s. 123, 125–126. Crassus var tidens store talare och kom under sitt liv att inneha de främsta ämbetena, medan Memmius, en krigsbuss, bara blev folktribun. DKP 1, Crassus 1, sp. 1329, resp. 2, Memmius 3, sp. 1186.

De kontrasterande inslagen kan i exemplet möjligen synas triviala men knappast stolliga, och poängen, det som åsyftas, är det definitivt inte. Ett problem med Tegnérs dissertation är bristen på konkreta exempel. En konfrontation med empirin hade tvingat honom till nyanseringar, preciseringar och fördjupningar.

*

Betydelsen av kontrasten hade de ”visa” (för att nyttja Tegnérs terminologi) insett långt tidigare. En av dem, Thomas ab Aquino (1224/25–1274), skriver i sin *Summa Theologiae* att ”kvick är den som snyggt vrider något sagt eller gjort, så att det blir till förnöjelse”.[28] Att vrida på något är ju ett sätt att få inkongruenser att framträda. Ligger de kontrasterande elementen föreställningsmässigt långt ifrån varandra blir överraskningsmomentet särskilt påtagligt och den upplevda effekten kraftig. Ett känt exempel må anföras. Tegnérs auditorium och läsare hade många års latinplugg bakom sig och hade säkert i gott minne bevarad den skrattretande metaforik som Horatius artikulerar i *Ars poetica*: ”Bergen är havande, fram föds en löjlig mus” (*Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus*).[29]

Att lustigheter kunde aktualisera väsentligheter genom att vidröra socialt, ideologiskt och religiöst känsliga teman, inte bara obetydliga företeelser, var man i allmänhet medveten om. Inte minst autokrater var rädda för skattets förmåga att ifrågasätta makten och dess utövare. Greve Per Brahe berättar i sin *Hushållsbok* (1570-talet) att Erik XIV inte kunde tåla att någon i hans närhet ”strök sig om munnen, harsklade, spottade, viskade eller *log* (min kursivering) och mycket annat”. Han förutsatte ”att allt sådan skedde honom till spe”.[30] Och Thomas av Aquino uppskattade skämtan, när den tjänade psykisk avspänning och återhämtning. Efter vederbörlig *recreatio* kunde den sålunda vederkvickte på nytt ägna sig åt själsliga ansträngningar (detta var återhämtningens enda berättigande), men Thomas drog en gräns. Lustigheter fick inte vara riktade mot kristen doktrin.[31]

SKRATT OCH LEENDEN

Två sorters skratt finns, enligt Tegnér, nämligen skratt och leenden. De är båda uttryck för glädje och munterhet, om än olika till form och uttrycksvärde. Skrattet

28 ST 2a2ae, q 168, art. 2: [...] *eutrapeleus qui bene convertit aliqua dicta vel facta in solatium*.

29 Detta är den traditionella översättningen av *Ars poetica* 139. Ordet ”löjlig” ska här förstås som ”komisk”, ”lockande till skratt”, den betydelsen är knappast levande i modern svenska.

30 Utg. Granlund & Holm 1971, s. 35.

31 Ferm 2008, s. 101.

är intensivt och kraftigt, medan leendet är lugnt och stillsamt. De har ändå några kroppsrörelser gemensamma: munnen breddas, käkarna höjs och ögonbrynen dras nästan ihop. Men skrattet skakar även om mellangärdet och förändrar andningen, så att flera stötvisa utandningar följer på en inandning. Reaktionen är behaglig för hela kroppen, vilket Tegnér överlåter till ”fysiologer” (medicinare, läkare) och ”lärda män” att förklara, ty det ingår, hävdar han, inte i hans undersökning.[32]

Hänvisningen tyder på att det rör sig om vedertagen medicinsk kunskap. Eventuellt är normkällan mer specifik: Friedrich Schillers hypoteser om relationen kropp och själ i hans habilitationsskrifter i medicin från åren 1779 och 1780. Idéerna återkommer senare, om än ”styckevis och delt”, i hans estetiska skrifter.[33] Grundidén är skäligen enkel: Kropp och själ hänger samman, de utgör ett helt, trots att de består av skilda substanser. Förmedlingen mellan dem sker via nervsystemet och utbytet bygger på ömsesidig växelverkan. En sjuk kropp ger upphov till nedsatta mentala krafter, medan ett glatt lynne har sin motsvarighet i kroppsligt välbefinnande et cetera.[34]

Ett samband mellan kropp och själ hävdar även Immanuel Kant, men Tegnér avvisar dennes version.[35] Den tes som den ”vittberömde” (*celeberrimus*) Kant med många ord sökt bevisa är, påpekar Tegnér, knappast sann, den nämligen att ”förnöjelsen” (*voluptas*) i skrattet är alltigenom kroppsligt (*corpus*) genererad och alls inte av ”förståndet” (*animus*).[36]

Vad Kant hävdar är i korthet följande: Lek (*Spiel*) med förnimmelser (*Empfindungen*) befordrar, om den är fri och omväxlande, en känsla av hälsa (*Gesundheit*). Två sådana lekar uppehåller han sig vid, nämligen tonleken (*Tonspiel*) och tankeleken (*Gedankenspiel*).[37] När dessa lekar utövas ändamålsenligt stegrar de kroppens livskraft.

---

32 Tegnér 1875, s. 17.

33 *Philosophie der Physiologie* och *Über den Zusammanhang der tierischen Natur des Menschen mit seiner geistigen*, Schiller Bd 11 (1904), s. 19–40, 41–79, 302–309. Bara den senare blev tryckt.

34 Medicinhistoriskt är hypotesen av intresse. I tidens medicin betraktades melankoli som en åkomma betingad av somatiska störningar. Botemedlet var åderlåtningar som skulle återställa balansen mellan olika kroppsvätskor. Schillers utgångspunkt var i stället psykosomatisk. Se professor Bernd Werners (2012) kommentar.

35 Jfr Rickleifs 1927, s. 17 et passim.

36 Tegnér 1875, s. 17.

37 I andra upplagan av *Kritik der ästhetischen Urteilskraft* (en del av *Kritik der Urteilskraft*), som Tegnér utnyttjat, omfattar detta avsnitt, kallat ”Anmerkung”, s. 222–232. Tegnér hänvisar något oegentligt enbart till s. 229. I den av mig utnyttjade utgåvan från 1983 (utg. W. Weischedel, nytryck) omfattar avsnittet s. 434–441 med angivande av motsvarande sidor i den första upplagan och andra upplagan från 1790 resp. 1793. I Wallenstens översättning (2003) rör det sig om s. 189–195.

Ty i mottagarens sinne genererar de, var för sig, en växling i föreställningar som i sin tur sätter de inre organen och diafragman i rörelse. Kant tänker sig en direkt koordination mellan rörelser i sinnet (i kraft av olika föreställningar) och rörelser i kroppens inre. Och tack vare de senare genereras den känsla av hälsa som i sin tur ger upphov till en sinnets munterhet.

Efter en diskussion om tonleken musik övergår Kant till att diskutera tankeleken skämt (*Scherz*), som initieras av tankarnas (och därmed förknippade föreställningar) växling i omdömeskraften.[38] När de når ett sinnligt uttryck, till exempel genom affekten skratt, aktiverar de kroppen positivt. Skratt utlöses vid förnimmelsen av ”något paradoxalt, orimligt” (*etwas widersinniges*). När förståndet insett att något orimligt, absurt blivit aktualiserat kan det inte uppskatta eller finna ett nöje i det utan släpper greppet. Slutsatsen är ofta citerad: ”Skrattet är en affekt utlöst av en spänd förväntans plötsliga förvandling till intet.”[39] Icke desto mindre roar själva förvandlingen (från spänd förväntan till dess upplösning) ”indirekt” och ”livligt” (*lebhaft*) under något ögonblick, vilket beror på att den lek med föreställningar som det absurda utlöser påverkar diafragmans ”jämvikt” (*Gleichgewicht*) som i sin tur påverkar sinnet, så att glädje erfars.

Resonemanget kan, åtminstone delvis, framstå som besynnerligt och Tegnér mobiliserar två motargument:

1. Kittling ger upphov till samma kroppsrörelse som skrattet, men förnimmelserna är olika. Lustkänslan vid kittlingen är kroppslig, medan lustkänslan vid skratt är mental/själslig och föregår den kroppsliga reaktionen.
2. Om man av något skäl måste hålla inne med ett skratt och inte låter det bryta fram, så är man ändå i sitt sinne, tyst road, medan den kroppsliga reaktionen uteblir.[40]

Båda motargumenten förefaller relevanta. Man kan tillägga att utdragen kittling ger upphov till känslor av obehag, men det nämner inte Tegnér. Numera vet man för övrigt att skratt utlöser dopamin och endorfiner som bidrar till känslor av välbefinnande.[41] De infann sig förstås även på Tegnérs tid och gav också då upphov till sådana

38 Kant 1983, s. 436–437, 2003, s. 191–192.

39 *Das Lachen ist ein Affekt aus der plötzlichen Verwandlung einer gespannten Erwartung in nichts*, Kant 1983, s. 437, 2003, s. 191 resp. 226. Jfr Geier 2010, s. 134–140.

40 Tegnér 1875, s. 18.

41 Populära artiklar om de goda medicinska effekterna av skratt finns numera flerstädes på nätet.

känslor. Känslorna upplevde man utan att veta något om deras fysiologiska bakgrund. Inte heller dåtidens ”fysiologer” visste förstås vad detta välbefinnande egentligen orsakades av.

SKRATT AV OLIKA EMOTIONELL LADDNING

Thomas Hobbes (1588–1679) hävdar att skratt utmärks av förakt visavi den man skrattar åt. Med skrattet sänker man den andre och upphöjer sig själv. Skrattaren framträder som den överlägsna personen och skrattet blir ett medel till självförhärligande.[42]

Tegnér anför två invändningar som ska visa att Hobbes idé inte är förenlig med alla skratt. För det första händer det att vi roar oss och skrattar utan minsta tanke på andras tillkortakommanden eller vår egen eventuella förträfflighet. Vi kan skratta av ren glädje över sinnets lätta och fria lek (*lusus*) med idéer och föreställningar. Han medger samtidigt att förakt ibland kan vara inblandat. Ty vi skrattar gärna åt dem vi föraktar, om vi inte har anledning att frukta dem. Det betyder inte att den egna förträffligheten ökar när andras brister via skratt blottställs och avhånas.

För det andra vore det, enligt Tegnér, inte värdigt människan att bara känna glädje över andras tillkortakommanden.[43] En annan sinnesförfattning finns till yttermera visso. Den har sin grund i uppskattning och kärlek och är inte skild från eller främmande för skrattet. Det händer faktiskt att vi håller av den vi skrattar åt och anser att vederbörande ska värderas högt, fastän ord och handlingar kan framstå som tokiga eller opassande.[44] Detta kan i sin tur bero på okunnighet eller ren naivitet från agentens sida; ord och handlingar vittnar egentligen om oskuld och oförvitlighet. Vad vi skrattar åt är i själva verket naturlig godhet som inte glättats av social förkonstling.[45]

---

42 Hobbes, *Discourse on human nature*, kap. 9, avsn. 13: *I may therefore conclude, that the passion of laughter is nothing else but sudden glory arising from the sudden conception of some eminency in ourselves, by comparison with the infirmity of others or with our own formerly*. Ett urval i Morreall 1987, s. 10–40. Tegnér 1875, s. 16.

43 Om denna människans högre syftning heter det i ”Den vise” (1803): ”höga känsla utaf menskans värde, / hvad är jordens son förutan dig”. SD I, s. 99, v. 161–162.

44 Tegnér hänvisar till Homes *Elements of criticism*, där denne skiljer på två slags skratt, utlösta av två skilda skrattobjekt. Det ena, kallat ”risible” ger upphov till munterhet, det andra, kallat ”ridiculous” blandar munterhet med förakt. Hutcheson (1725, s. 78–86, 1971, s. 102–110) avvisar Hobbes idé om ett direkt samband mellan känslor av överlägsenhet och skratt eller förnöjelse, d.v.s. en känsla av överlägsenhet är varken ett nödvändigt eller ett tillräckligt villkor för skratt eller förnöjelse. Jfr Tave 1960, s. 58–65.

45 Tegnér 1875, s. 15, 16, 17. Jfr Kant 1983, s. 440–441, 2003, s. 194.

Detta välvilliga skratt kan ses som en variant av det ”godhjärtade skratt” och den ”älskvärda humor” (*amiable laughter*, *amiable humour*), som man i England (i finare kretsar) pläderade för under 1700-talet. Diskussionen ledde i sin tur till att det ansågs oetiskt att skratta åt medfödda handikapp såsom kroppslig missbildning eller mental efterblivenhet, medan en i livet förvärvad dårskap var ett lovligt skrattobjekt. Den engelska diskussionen blev känd i Tyskland genom främst G. E. Lessing, som på 1750-talet, därtill sporrad av Moses Mendelssohn, läste Alexander Pope, som han uppskattade, och översatte Francis Hutcheson.[46] Det sympatiserande, välvilliga skrattet fick en självständig exponent i Johann Paul Richters *Vorschule der Aesthetik*, utgiven 1804, två år efter Tegnérs disputation.[47]

I Sverige fick den godhjärtade humorn långt senare en medbroder i Gustaf Fröding, som pläderade för medkänsla och sympati via humor.[48] Någon annan humor talar han inte om. Inget tyder heller på att han kände till bakgrunden. Mera känd skulle Harald Høffdings version, ”den store humor”, bli. Man skrattar visserligen åt någon men gör det av sympati och välvilja, ty den andre är en medmänniska med vilken vi delar den andliga skröplighet som är konstitutiv för människan.[49]

*

Skrattet kan således upprätta både åtskillnad och gemenskap. Man kan skratta åt men också med: ”My friends *I laugh with*, and those that are not *I laugh at*”, konstaterar Pope i ett brev (1710) till en av sina vänner.[50] Distinktionen återkommer hos G. E. Lessing. I *Hamburgische Dramaturgie* konstaterar han att ”lachen und verlachen ist sehr weit auseinander”.[51] Det tyska ordparet ”verhöhnen oder versöhnen” sammanfattar

46 Rickleifs 1927, s. 7–66; Vail 1936, kap. 2 och s. 98, 125, 150, 194–195. Tegnér hänvisar i sin dissertation till Mendelssohn rörande andra aspekter. En samlad upplaga av Lessing fanns i Lund från år 1800. Silow 1913, s. 13. Den engelska debatten kan således ha nått Sverige via Tyskland, där även C. M. Wieland deltog (Geier 2010, s. 115–134) men också genom den läsning av engelska filosofer och författare som Segerstedt (1937) uppmärksammat.

47 Tave 1960, s. 86–87; de Bruyn 1991, s. 434–441.

48 Fröding 1925 (urspr. 1890), s. 32–39.

49 Høffding 1916, s. 43–58.

50 Brevet är från 1710, senare tryckt i bl.a. Pope 1752, s. 144. Tegnér var redan under studietiden bekant med Pope. Av brev till Leopold (augusti 1825) framgår även att han sökt översätta honom. Brev III, nr 163, s. 288.

51 Del I, stycke 28, jfr stycke 29 (s. 362, 363).

skrattets dubbla innebörd av förakt och medkänsla. Det antyder även dess funktion i det sociala umgänget: att å ena sidan skilja människor åt och å den andra förena dem.[52]

VARFÖR SKRATTAR VI?

Det är uppenbart att ”vi gläds åt att skratta” (*delectamur* […] *ridendo*). Företeelsen är, hävdar Tegnér, lättare att uppleva än att förklara. Trots det levererar han två hypotetiska förklaringar och anknyter delvis till det han tidigare hävdat. En påverkan har säkert utgått från det avsnitt av *Kritik der Urteilskraft* som redan har uppmärksammats. Det hindrar inte Tegnér från att fullfölja en egen linje:[53]

1. Föreningen av det oförenliga (diskrepansen) representerar något nytt och oväntat, och upplevelsen av sådant brukar förnöja sinnet, trots att den i detta fall rymmer något stolligt och orimligt. Ett villkor finns: diskrepansen får inte innehålla något dystert eller oroväckande.[54]
2. När förståndet söker en förklaring till diskrepansen, kommer det att irra utan förmåga att stanna, eftersom diskrepansen med sin orimlighet står i vägen för en förnuftig lösning. Det viktiga är i stället att tanken stillsamt sätts i rörelse och i det ryms den största glädjen. Det mentala förloppet liknar på det viset leken (*lusus*). Liksom kroppen återhämtar sig genom att leka (*ludendo*), återhämtar sig själen i det stillsamma irrandets glädje.[55]

Tegnér föredrar den andra förklaringen. Han anser den vara den mest väsentliga (*gravissima*).

Begreppet ”lek” är säkert hämtat från Kant.[56] Och i likhet med Kant lägger Tegnér vikt vid *das widersinnige*, som Tegnér benämner *subabsurdum*, en term han sannolikt övertagit från Cicero. Det mentala engagemanget är, enligt Tegnér, stillsamt och ut-

52 I modern forskning urskiljer man flera sorters skratt och leenden. Ceccarelli (1988, s. 240–251) utpekar inte mindre än 18 olika skratt och lika många leenden.

53 Se noterna 38–39. Om Tegnérs relation till Kants filosofi, se Nilsson 1913, s. 25–57, Böök 1946, I, s. 59–67. Sin beundran uttrycker han vackrast i dikten till Lars Peter Munthe: ”I det obekanta höga / dit du for, sök upp din Kant / skåda med förklarat öga / grunden till allt skönt och sant.” SD I, s. 236, v. 97–100. Det hindrar honom inte från att raljera med Kants filosofi. Brev I, nr 36: ”Ack, den dumma Kanten, som radotterar att tid och rum endast finns i tanken! De har alltför mycken realitet för den längtande kärleken.”

54 Tegnér 1875, s. 15–16.

55 Tegnér 1875, s. 16.

56 Kant 1983, s. 435–437. Se not 38, 40 och nedan under rubriken ”Nytta och nöje”. Jfr Nilsson 1913, s. 57–94.

draget och tycks inte ha ett slut, medan Kant identifierar ett abrupt slut, som inträder när förståndet släpper taget om insikten att det är fråga om en stollighet. Notabelt är vidare att Tegnér alldeles tycks ha glömt bort gapskrattet.

*

Det finns, som redan framgått, andra sätt att se på saken. Inkongruensen/diskrepansen som upprättar *das widersinnige/subabsurdum* spelar mot en kongruens. Det gäller att identifiera sambandet mellan dem och att därvid inse vad poängen, vitsen, är med kontrasteringen. Detta kräver en begreppslig insikt, vilket Hutcheson insåg när han skrev att kontrasten hålls samman av ”a principal idea”. Att lösa detta problem är intellektuellt stimulerande och ger upphov till skratt, om den som löst problemet gillar poängen. Den som inte förstått eller inte gillar poängen kan ändå skratta för att inte framstå som dum inför andra eller för att andras skratt smittar av sig, men det är en annan sak.

I den mentala process som ett genuint deltagande innebär låter sig alltså flera moment urskiljas: 1. En inkongruens uppfattas. 2. Sambandet med en kongruens identifieras. 3. Poängen med kontrasteringen avkodas och gillas. 4. Skrattet infinner sig.

*

Tegnér rör sig även med andra föreställningar men konceptualiserar dem inte. I den första förklaringen kan två nödvändiga betingelser för skratt urskiljas, låt vara att begreppet inte ingår i hans tankevärld: a) om en diskrepans inte föreligger, så utlöses inget skratt. I praktiken kan ytterligare en nödvändig betingelse utpekas: b) är en diskrepans inte fri från dystra och oroväckande inslag, utlöser den inget skratt. En tillräcklig faktor är därmed även aktualiserad genom de två nödvändiga faktorerna sammantagna: c) en diskrepans som verkar positivt på mottagaren utlöser skratt.

I den andra förklaringen anknyter Tegnér till den gamla insikten om själens behov av avspänning, lättnad, liksom återhämtning, vederkvickelse. Den möter redan hos Herodotos (?484–420-talet f.Kr.) och förmedlades via Johannes Cassianus (d. ca 435) till den europeiska medeltiden, där den fick en kristen utformning och fungerade som en varning för överdrivna själsansträngningar.[57]

57 Herodotos *Historia*, II, kap. 173, Iohannis Cassiani XXIIII, 21, där pilbågsmetaforen ånyo utnyttjas, liksom i bl.a. *Legenda aurea*. Filosofiskt försvar utvecklar bl.a. Thomas ab Aquino ST 2a2ae, q. 168, art. 2, 4. Jfr Ferm 2008, s. 68–86.

Tegnér kopplar inte denna idé om avspänning till just diskrepansen/inkongruensen. Men aktualiseringen av det andra, det motsatta, innebär, om konstellationen är begriplig och gillas, en tankemässig och emotionell frikoppling från det invanda, det idémässigt givna eller det socialt eller politiskt fastlagda. Det genererar i sin tur skratt, då känslor av lättnad, avspänning, infinner sig. Dessa kan för sin del bidra till själslig återhämtning och vederkvickelse.[58]

*

En digression må tillåtas. Experimentell forskning i vår tid visar att barn kan uppskatta blotta sammanställningen av kontraster försåvitt de inte innehåller något obehagligt, medan vuxna normalt vill förstå sammankopplingen. Men undantag finns. En erfarenhet, som delas av många, får tala. Under ett flöde av munter uppsluppenhet, där skratt följer på skratt, kan till slut blotta absurditeter/tokigheter generera skratt ända till den punkt där deltagarna storknar. Att det kan kosta på att skratta noterar även Tegnér.

NYTTA OCH NÖJE

Till en undersökning av skrattet hör, enligt Tegnér, att utröna hur det används och ”vilken nytta och nöje” (*quidve utilitatis et gratiae*) det bidrar med i våra liv. Han tillägger att han för sin del anser detta bidrag vara ”avsevärt” (*maximam*). Ty det som förmår ”att roa” (*ad delectandum*) är nyttigt och bör på intet vis föraktas, eftersom det bidrar till den ”lycka” (*felicitatem*) vi alla så hett och lidelsefullt attraheras av.[59]

Lycka, fortsätter han, ska inte sättas i samband med vare sig social ställning eller materiella tillgångar förknippade med levnadsomständigheter. Den är tvärtom att söka i det glada lynnet, i sinnets frihet från melankoli. Ett tecken på det senare brukar just skrattet vara. Ett exempel anförs. Mitt i det största elände händer det att vi kan skratta trots vår trista belägenhet. Detta kan bero på att vi jämför vår aktuella lott med en tidigare eller en efterlängtad eller en vi anser oss ha förtjänat. Eftersom dessa instanser är olika sinsemellan och därmed inte alls överensstämmer, företer de den allmänna och vanliga orsak till skratt som diskrepansen representerar.[60]

Två möjliga effekter, inte nämnda, må uppmärksammas. I det fall Tegnér tar upp erbjuder skrattet i första hand tillfällig lättnad, men denna paus i det upplevda elän-

58 Jfr Rickleifs 1927, s. 63 et passim.
59 Tegnér 1875, s. 18.
60 Tegnér 1875, s. 18.

det kan också verka kreativt, så att förtvivlan och tungsinne ersätts av en ambition att hitta vägar ut ur eländet. Även en mentalhygienisk aspekt bör framhållas. Det kan vara nyttigt att då och då skratta åt sig själv, att inte alltid ta sig själv på största allvar. I bästa fall kan en titt på det egna jaget i löjets spegel verka befriande: man inser att man inte alltid har rätt. Det hade nog Tegnér kunnat hålla med om.

Tegnér uppskattade muntert umgänge men har i sin dissertation inget att säga om sina erfarenheter från sådan samvaro. Inte heller har han något specifikt att säga om skrattets roll i vardagen och i den sociala interaktion som präglar människors liv.[61] Francis Hutcheson gjorde det i stället, kort och koncist, elegant och tidstypiskt i den tidskrift som redan citerats. Det i vår natur ”inympade” (*implanted*) sinnet för det löjeväckande har, skriver han, givit oss ”an *Avenue* to Pleasure, and an easy *Remedy* for Discontent and Sorrow”, varpå han påpekar att skratt kan förhöja stämningen i ett sällskap, det kan eliminera förbehåll och på så vis underlätta utbyte inom en grupp och – må det tilläggas – mellan grupper och individer.[62]

Så småningom skulle Tegnér få erfarenheter från den komik som också präglade den akademiska tillvaron. Det hände att han också förmedlade, oftast syrligt, vad han tyckte om det som utspelat sig.[63]

KLANDERLEK OCH SATIR

Avslutningsvis anlägger Tegnér ett nytt perspektiv. Nyttan kan vara social och moralisk på en och samma gång. Skratt kan förvisso roa, men de kan även klandra och tillrättavisa. Effekterna i det senare fallet är avsevärda. Inget är mer fientligt mot dumheter och fel, inget är mer att frukta än att bli utskrattad, ty skrattet dödar och gör det på ett högst försmädligt sätt genom att enbart ”leka” (*ludendo*) med sitt offer. Därför föredrar, enligt Tegnér, mången, om han eller hon får välja, att framstå som skyldig till något klandervärt hellre än att bli utskrattad och inför andra framstå som löjeväck-

61 Det akademiska livet skulle senare ge upphov till mycken skämtan och bitska kommentarer inte minst bland härbergisterna, ett kotteri yngre akademiker som då och då träffades i akt och mening att roa sig tillsammans. Wrangel 1932, II, s. 275–295. Se även Ferms andra bidrag i denna volym.

62 Hutcheson 1725, s. 97–98. Han undertecknar sin artikel med namnet Philomeides, den skrattälskande, ett epitet Homeros ger Afrodite i *Odysséen* (8, 362).

63 År 1803 skulle en ny biskop tillsättas i Lund. Om en av kandidaterna yttrar han sig i brev till brukspatron Myhrman: ”Annars går nog professor Hellman långt. Han försöker att genom guld, som är ett beprövadt medel, att göra sin Ecclesia triumphans. Det är en liten man, med en stor peruk, utan all lärdomsflärd, mer kunnig i Lagboken än i Bibeln, och intrigant för allt, utom för Himmelriket.” Brev I, nr 38.

ande. Tegnérs slutkläm är ståtlig. I sin tillrättavisande funktion är skrattet något så vackert som en ”sanningens och dygdens försvarare” (*vindex veritatis virtutisque*).[64]

Tegnér återkommer, som synes, till orden ”lek” (*ludus*) och ”leka” (*ludere*). Semantiskt ligger dessa så nära orden ”skämt”/”skämtan” (*jocus*) och ”skämta” (*jocare*) att ordparens samhöriga delar tycks utbytbara med varandra. Utbytbara är även *irridere* och *illudere*, vilka båda betyder ”hånskratta”, bildade på *ridere*, ”skratta”, respektive *ludere*, ”leka”. Ordet ”lek” har samtidigt konnotationer som ”lätt”, ”obehindrad”, ”lättvindig”, ”utan svårighet eller nämnvärd ansträngning” och liknande. Det kan stå för den lätthet med vilken den som äger ”kvickhetens” (*lepos*) gåva finner lämpliga diskrepanser för sin skämtan.

För Tegnér är leken i detta sammanhang en social aktivitet, ett spel mellan agenter i ett socialt sammanhang. När Kant talar om skämt som en ”tankelek” (*Gedankenspiel*) är det i stället en mental lek han utlägger. I båda perspektiven omsätts föreställningar, idéer, tankar som antar en konkret form, så att de kan förmedlas till andra. En utvecklad konceptualisering av Tegnérs utkast till ”klanderleken” som en aspekt på tankeleken är möjlig i kraft av begrepp som Kant lanserar i avsnittet ”Kritik der ästetischen Urteilskraft” i sin bok om omdömeskraften.

En tankelek i egentlig mening är ”en fri lek” (*ein freies Spiel*), så länge den är ett oreglerat utbyte av tankar och föreställningar. Tankeleken övergår och blir ett skämt när den får en avsiktlig inriktning, den att roa, och underkastas den ”kunskapsregel” (*Erkenntnisregel*) som kallas diskrepans/inkongruens. Denna kan, när den inte är omedelbart given, ge upphov till olika med varandra växlande föreställningar hos mottagaren. Också detta tillstånd är för Kant ”en fri lek”, så länge föreställningarna inte har tolkats som ett uttryck för skämt, det vill säga inte underkastats en ”kunskapsregel”. Vid avkodningen av föreställningarna samverkar ”inbillningskraften” (*Einbildungskraft*), alltså fantasin, med ”förståndet” (*Verstand*) och genererar först insikten om vad som är på färde: detta är ett skämt, och sedan, i bästa fall, förståelsen.

I detta avsnitt ställer Kant intressant nog ”inbillningskraften” i paritet med ”förståndet” (*Verstand*) och pläderar för en ”balanserad avvägning” (*proportionierte Stimmung*) dem emellan. Detta har kunnat tilltala Tegnér, om han kom så långt i sin läsning av Kant. Sin språkliga fantasikraft utnyttjade han gärna, liksom sitt förstånd, medan abstraherande begreppsbildning inte tilltalade honom. Han kallade det ”tyskeri”, med tiden ett okvädingsord i Tegnérs tankevärld. Han hade härvidlag kunnat citera en tysk sympatisant, Mefistofeles, och dennes kommentar till studenten i Goethes *Faust*: *Grau, teurer Freund, ist alle Theorie, Und grün des Lebens goldner Baum*.[65] Tegnér ansåg sig

64 Tegnér 1875, s. 18.

65 *Faust*, första delen, vers 2038–2039 från 1808. Goethe 1981, s. 66.

vara skarpsinnig och alls inte djupsinnig. Han ville tänka fritt och konkret och intog därför en skeptisk attityd till metafysisk spekulation. Men Kants snille erkände han och tog intryck av samtidigt som han i sin diktning inte ville vara instängd i ett system.[66]

*

Det finns fler tankelekar, mer avgränsade, än det rena skämtet, det som bara vill roa. Tegnér aktualiserar (som framgått) vad som inom detta resonemang blir en underordnad genre. Som redan framgått kallas den lämpligen ”klanderleken”, vars syfte är att roa (några) genom att klandra (andra). Den följer med andra ord en särskild ”kunskapsregel”. Klanderskrattet gör något eller någon till ett åtlöje. Inom denna ram, definierad av den aktuella kunskapsregeln, kan klandraren verka fritt och effektivt genom att kombinera fantasi och förstånd. För Tegnér är dessa förmågors främsta manifestation bilden, metaforen (inte begreppet) som han gärna tar till för att klandra och samtidigt väcka åtlöje.[67] Goda exempel finner man senare i hans karriär. År 1820 räknar han till sin förtjänst att han haft en för den svenska litteraturen välgörande mission genom att avhåna fosforismen: ”Att phosphorismen, i det skick nemligen den uppenbarat sig hos oss, är en vämjelig uselhet, har jag från dess första födelse alltid erkänt och predikat: jag har stått fader åt dess vanrykte.”

Här har han utnyttjat etablerad konceptualisering, satt in den i ny kontext, så att en inkongruens uppstår som kunnat locka den som är mottaglig för sådan skämtan till skratt. Uttalandet finns i ett brev från 1820 till Per Adam Wallmark, en förtrogen.[68] Detta är intern skämtan som bidrar till sammanhållningen inom en grupp av likatyckare.

Tegnér hade även offentligt avhånat en av fosforisterna, Lorenzo Hammarsköld, som dristat sig att utge en grekisk grammatik för nybörjare.[69] Dess uppenbara brister hade Tegnér påpekat i en kort recension i *Stockholms Posten* (1819). Om syftet med anmälan hade han brevledes meddelat en annan av sina förtrogna, kanslirådet af Kullberg: ”Hans Grekiska hoppas jag dock att sjunga till den eviga sömnen.”[70] Recensionen var i det avseendet inte tillfyllest, ty Hammarsköld svarade, varpå Tegnér avfyrade sitt

66 Sin allmänna skepsis formulerar han i gravdikten över Matthias Fremling: ”I tankens värld systemer gå och komma / Och ett bär frukt av tusende som blomma. / Fullkomlighet blev icke människans del / och Stoas vise hade också fel.” SD II, s. 84, v. 63–66.

67 Mjöberg 1939, s. 124–148 och Svanberg 1939 om Tegnérs bildspråk.

68 Brev II, nr 91. Wallmark var bibliotekarie och litteratör, utgivare av tidskrifter, en av Tegnérs medkämpar mot den litterära riktning som gick under namnet fosforism, så kallad efter tidskriften *Phosphoros*, med förankring i Uppsala och Stockholm.

69 *Första grunderna af grekiska Språkläran för Begynnare* (1818). SS III, s. 245–250.

70 Brev II, nr 81.

grövsta artilleri, fördelat över flera nummer av *Stockholms Posten*.[71] Det var nog lite för mycket. Han hade alldeles glömt vad han påpekat för C. G. Brunius, hans elev och i sinom tid hans efterträdare, som i en dikt inte bara på övligt sätt smickrat Lars von Engeström, utrikesminister och universitetskansler, utan gjort det till övermått: Jag får ”påminna Hr Magistern Corinnas råd till Pindarus, att man väl bör så med full hand, men icke derföre med hela säcken.”[72]

Det intressanta i vårt sammanhang är att Tegnér anser sig företräda det rätta, sanna, sköna; han är en ”sanningens och dygdens försvarare”, hans mission är civilisatorisk, han angriper missförhållanden som bör undanröjas, vilket rättfärdigar hans angrepp.

*

Denna tankelek har således ett vidare syfte än den rena klanderleken och var sedan antiken begreppsligt koncipierad i ordet satir. Typiskt nog nämner Tegnér inte det ordet i sin dissertation men pläderar desto mer för dess användning. Hånfull skämtan kan ha en god effekt. Det har, säger han, visa och lysande män visat, när de i kraft av sitt ”intellekt” (*ingenium*) och sin verbala förmåga tagit sikte på människors dårskaper och tillkortakommanden. Av de senare urskiljer han två allmänna typer, dels de tids- och platsspecifika förvillelserna, dels de allmänna förseelserna. De förra är typiska för en viss tid och en viss miljö, medan de senare har sitt ursprung i den mänskliga naturens svaghet; de finns följaktligen i alla tider och hos alla folk. Särskilt berömvärda är, enligt Tegnér, skämt riktade mot de eviga förseelserna.[73]

Dessvärre gick det, noterar Tegnér, i praktiken ofta galet. De som hade ”förmågan att förlöjliga” (*facultatem irridendi*) och även ”utsökt charm och kvickhet i sitt skämtande” (*summamque in jocando gratiam et leporem*) saknade ofta den förebildliga inställningen. Drivna av hat, avund eller ärelystnad riktade de även sitt hån mot höga

71 Tegnérs andra svar upptog sex nummer av *Stockholms Posten* 1820. SS III, s. 250–286. Till de mildare inslagen hör denna passus: ”Quintillianus säger någorstädes, att en skicklig talare, som har att välja mellan flera [skäl], gerna sätter de svaga skälen midt i talet, men icke hvarken i början eller i slutet. Herr H. gör sin sak ännu bättre; han sätter de svaga skälen icke blott midtuti, utan jemväl både i början och i slutet.” SS III, s. 252–253. I en ryktbar dikt från 1814 anklagar han Hammarsköld för att inte ha översatt klassiska författare från deras originalspråk: ”Din första jubeltid var nu / du tog dig lärda miner / Från tyskan översatte du / båd Greker och Latiner […].” SD II, s. 141. Om Hammarskölds relation till Tegnér, se Ljunggren 1952, som delvis äreräddar Hammarsköld.

72 Brev I, nr 213.

73 Tegnér 1875, s. 18–19.

och lysande män.[74] Exemplifiering saknas typiskt nog, men två fall från den antik han kände så väl må anföras.

Allmänt bekant är den populistiska agitation som ledde till dödsdomen mot Sokrates. Tidigare hade Aristofanes i komedin *Molnen* förlöjligat honom som varande blott en atensk gatufilosof, men också andra talade illa om honom. Exempel på förtalet anför Diogenes Laertios i sin bok *Berömda filosofers liv och läror*.[75] Themistokles, en man ur folkdjupet, ledde 480 f.Kr. atenarna till seger vid Artemisium och Salamis. Men illa omtyckt och förtalad ostraciserades han senare och först efter sin död blev han, liksom Sokrates, rehabiliterad. Om det kan man läsa i Plutarchos *Parallella liv*, obligatorisk läsning bland bildat folk på Tegnérs tid.[76]

Av fall som dessa drog man, hävdar Tegnér, felaktiga slutsatser. Man förstod inte att skilja på bruk och missbruk och dömde därför ut ”förmågan att avhåna” (*facultatem illudendi*), liksom skämt som avsåg ”att väcka löje” (*ad irridendum*). Hånskrattet ansågs nämligen ovärdigt människan och genren (d.v.s. satiren) borde därför förvisas ur litteraturen.[77]

Såvitt jag kan förstå syftar Tegnér på den debatt som först uppstod i England under 1700-talet och som gav upphov till en plädering för den godmodiga humorn som ett civiliserat uttryck för lusten att skämta. Tegnér instämmer inte i detta *pereat*, han vill ha satiren kvar, därför att den gör nytta. Som motargument anför han, mycket typiskt, en liknelse. Eld har vållat många olyckor. För den skull ska väl inte all eld på jorden släckas?

Här, med en retorisk fråga, slutar Tegnérs dissertation.

DISSERTATIONEN SOM DISSERTATION

Tegnérs dissertation är synpunktsrik. Valet av infallsvinklar ger bredd åt hans genomgång, men de olika aspekterna är inte alltid samordnade med varandra och bildar inte en väl sammanhållen helhet. Inkonsekvenser finns. Det är han ingalunda ensam om. ”Only philosophers are not always consistent”, noterar Iris Murdoch *a propos* Platon.[78] Titeln (”Om skrattets orsaker”) är smalare än undersökningen. Fler aspekter än skrattets orsaker diskuteras.

74 Tegnér 1875, s. 19.

75 Diogenes Laertios 2.18–37.

76 Det poetiska förtalet och ostraciseringen återfinns bland annat i kapitlen 21 och 22 av Plutarchos biografi över Themistokles. För Sokrates hänvisas till Diogenes Laertios 2.18–37.

77 Tegnér 1875, s. 19.

78 Murdoch 1997, s. 398.

Problematisk är bristen på konkreta exempel. En analys av konkreta fall hade skärpt blicken och tvingat fram nyanseringar. Och inte alltid systematiseras iakttagelser. En av Tegnérs utgångspunkter är att skratt utlöses av förnumna ”diskrepanser”, men han noterar också att diskrepanser inte alltid utlöser skratt. Av hans kommentarer i olika delar av texten kan i förstone fem fall identifieras. Diskrepansen har följande effekter: 1. Den roar, ty mottagaren gillar den. 2. Den roar inte, ty mottagaren gillar den inte. 3. Den roar inte, ty mottagaren finner den obegriplig. 4. Den roar inte, ty mottagaren ställer sig likgiltig inför den. 5. Den roar inte därför att den skrämmer mottagaren. Utfallet kan i sin tur kompliceras, vilket Tegnér också antyder. I praktiken kan alla, om mottagarna är flera, gilla samma diskrepans. Motsatsen kan också gälla. Ingen gillar en given diskrepans. Mellan dessa ytterligheter kan sedan en rad kombinationer vara för handen i en konkret situation.

När detta är sagt är det också dags att påminna om att Tegnérs allmänna tes har fog för sig. Skratt kan vara både till nytta och till nöje. Som uttryck för glädje verkar de mot svartsyn och liknöjdhet. Socialt och samhälleligt kan de förena människor men också skilja dem åt. Och hånskrattet är befogat och gör nytta när det riktas mot mänskliga avarter och sociala missförhållanden.

Det gick bra för Tegnér. Hans dissertation mottogs väl. Ämnesvalet ansågs originellt och försvaret elegant. Krav på vetenskaplighet ingick inte i fordringarna. Disputationen var ett examensprov. Respondenten hade att inom den givna ramen på ett gott latin i skrift och tal försvara den text han hade ansvar för.[79] I ett tjänstgöringsintyg från januari 1804 heter det att sin gradualdisputation har Tegnér ”till alla åhörares fullkomliga nöje försvarat”. Han visade ”dymedelst icke allenast en utmärkt färdighet i latinska språkets talande utan ock en berömlig kännedom i [de] filosofiska och estetiska vetenskaperna”.[80]

DISSERTATION OCH UPPLYSNINGSTÄNKANDE

Tegnérs dissertation hör hemma i en europeisk skrattdiskurs utformad under 1700-talet.[81] Det må vara att de explicita referenserna till tidens debatt är få. Thomas Hobbes, Henry Home (Lord Kames), Moses Mendelssohn och Immanuel Kant omtalas i dissertationen. Det är också av andra skäl ställt utom tvivel att Tegnér är påverkad av det samtal om skratt och humor som pågick i Europa och som på olika vägar har nått honom. Ett exempel må ges. Han avvisar Hobbes idé om skrattets innebörd

79 Se Lindbergs bidrag om Tegnér, latinet och nyhumanismen i denna volym.
80 Wrangel 1932, I, s. 114.
81 Hügli 1980, sp. 1–8.

och funktion. Samtidigt tyder inget på att han läst Hobbes. Han har i stället tagit intryck av den kritik som riktats mot Hobbes, inte minst i England under 1700-talet.[82] Hans få hänvisningar till tidens debatt framstår för övrigt som något godtyckliga. Man får intrycket att han inte haft vissa böcker till hands då han sammanställde sin text, eftersom hans hänvisningar i allmänhet saknar förväntad precision.

Men ambitionen är det inget fel på. Under förnuftets primat driver Tegnér en undersökning som i tidstypisk anda ska bidra till allmänt välbefinnande. Hans dissertation är alldeles klart en integrerad del av den vittförgrenade diskurs som 1700-talets upplysningstänkande utformat. Denna hemvist märks i hans sätt att arbeta, i de resonemang han driver, de syften han verkar för och de begrepp han ibland utnyttjar. Det är lika uppenbart att han förhåller sig till den diskussion han tagit del av. Han diskuterar och tar ställning. Han är alls inte någon eftersägare utan har *le courage de son opinion*.

*

Ett radikalt upplysningstänkande ger dissertationen dess grundprägel. Det är min enkla slutsats. Som närmare evidens för min slutsats följer en exemplifierande utläggning; den följer de begrepp och föreställningar som för en eftervärld ansetts typiska för denna i grunden filosofiska tankeströmning som också blev en ideologisk rörelse. De strategiska upplysningsorden är kursiverade.[83]

I stort är dissertationen *rationellt* organiserad. Frågorna om skrattets orsaker, dess uttryck och verkan diskuteras som delar av en sammanhållen helhet. Resonemangen är *förnuftsorienterade* och bygger på *erfarenhetsbaserad* kunskap. Förhållningssättet är således *empiristiskt* och *antimetafysiskt*. Syftet är att verka för något gott, positivt. Det är fråga om att *förbättra* människors livsvillkor. Den eftersträvade *lyckan* är jordisk och glädjen i skrattet sägs vara till nytta både för den enskilda människan och för samhället i stort. Skrattet befordrar ett glatt lynne, en tillgång både för den enskilde och för det mänskliga umgänget i stort. Och som kritisk instans, som socialt verksam *corrector*

82 Hobbes filosofi var i hög grad aktuell, kritiserad av många, tagen i försvar av andra, de s.k. hobbesiisterna. Tave 1960, s. 55–58, 69–70, 72–73 et passim; Israel 2011, s. 9–10, 71–73, 124, 151, 157, 164 et passim.

83 Upplysningen kan uppfattas som en intellektuell rörelse, formad av idéer med filosofiskt ursprung, som rörelsens företrädare sökte sprida i samhället i syfte att förändra tänkesätt och handlingsmönster. Målet var att förbättra samhället. Jag replierar här i första hand på Israel 2011, s. 3–8, medan Trigger (1998, s. 30–41), som inte är aktörsorienterad, ser en uppsättning teser som centrala vilka bryter mot en äldre ordning och som verkar för en förändringsprocess. Båda aspekterna aktualiseras i mina två bidrag i denna volym.

morum, kan skrattet, rätt utnyttjat, också identifiera och straffa de moraliska brister och dumheter som frodas och fördärvar samhällsmoralen. Nyckelorden ryms i ordparet *nytta* och *nöje*.

Typisk för denna *Zeitgeist* är även åsikten att mänskligheten utgör en *naturgiven enhet*. Alla människor är utrustade med vissa *naturliga*, *medfödda* förutsättningar. Skrattet är *en* sådan medfödd förmåga, gemensam för alla människor, liksom förståndsgåvor, som på olika sätt kan utvecklas genom undervisning. Idén om det naturgivna leder i sin tur till att Tegnér pekar på konstanter, när han ska förklara det mänskliga skrattets orsaker och verkan. Skrattämnena däremot skiftar, präglade av lokalt och regionalt givna omständigheter för kulturell samlevnad. I detta sammanhang anas också världen bortom Europa om vilken tidens reseberättelser vittnade.

För den lärda församling Tegnér vänder sig till var föreställningen om en mänsklig natur även förankrad i deras latinitet. Ordet ”natur”, latin *natura*, är härlett ur verbet *nasci* ”födas” och formen *natus* ”född”, men själva föreställningen om något givet, medfött och för människan konstitutivt ryms också i ordet *ingenium* i betydelsen ”medfött anlag”, ”naturanlag” av *ingigno* ”inge, bibringa (vid födseln)” med formen *ingenitus* ”medfödd”.[84] Båda orden, *natura* och *ingenium*, förekommer i Tegnérs text. Övertygelsen att människans natur inte i grunden förändras över tid gör det också möjligt att hämta illustrativa, alltjämt giltiga, exempel från antikens litteratur och historia. Sådana inslag var också förväntade i ett så högtidligt akademiskt sammanhang som en magisterdisputation. De vittnade om den lärdom en *academicus* skulle besitta.

Slutsatsen är given: Tegnérs dissertation är präglad av 1700-talstänkandets *optimism* och *framåtanda*. Målet är *framsteg*, medlet är *upplysning* och *framtiden* är ljus, om *förnuftet* får råda.[85]

84 Hutcheson 1725, s. 97–98 använder symtomatiskt nog ordet *implanted*, inympad.

85 Några av nyckelorden förekommer i hans brev från 1798/99: ”icke *gagnar* mindre än *förnöjer*”, ”*förnuftets och upplysningens widare framsteg*”, ”*förnuftets* och *upplysningens*” [maximer], ”*förnuftets och rättvisans principer*”, ”*frihet och rättvisa*”. Brev I, nr 5, 7, 8.